

ספרות המקרא:

קבוצה אתנית קטנה, ממלכה זעירה ונחותה, והגות גדולה

פרנק פולק

החוג למקרא, אוניברסיטת תל אביב

(ערב הקמה של ביה"ס למדעי היהדות ולארכאולוגיה ע"ש חיים רוזנברג, 19.1.2017)

חקר המקרא במאה העשרים ואחת, וזאת הזדמנות מצוינת לעדכון הפרספקטיבה הבסיסית. בתקופה שבה האימפריאליות מפנה מקום לביקורת פוסט-קולוניאלית, הגיע הזמן לבדוק כמה מתפיסותיהם הבסיסיות (והלא-מודעות) של הזרמים המרכזיים בחקר המקרא. את הבדיקה הזאת אני מבקש לבצע ברוח הביקורת "מהתחתית", *subaltern criticism*, שבה נציגיהם של עמי המושבות, שהיו משועבדים לשלטון הקולוניאלי, בוחנים את הפעילות ההיסטורית-חברתית של השכבות המשועבדות במושבות אלה, מתוך מגמה להשיב לאנשים בשכבות אלה את מעמדם כבני אדם עצמאיים, הפועלים מתוך כוחותיהם עצמם,¹ בתור *agents*. והנה, השאיפה לעוצמה ממלכתית ולמעמד של מעצמה ניכרת היטב בצורה שבה ניגשו ההיסטוריונים לדורותיהם אל תולדות ישראל ויהודה.

בין הדיונים הנוגעים למלוכה בישראל בולטות שתי הרצאות שנישאו בערך בשנת 1900 לכבוד יום הולדתו של קיסר גרמניה, וילהלם השני. אחת של קרל בודֶה (1903) על מעמד המלוכה וביחוד על פרשת כינון המלוכה בספר שמואל א, שבה מביע הנביא התנגדות תאולוגית וחברתית למשטר המונרכי. בהרצאתו החגיגית הדגיש בודה שההתנגדות זו אינה אלא ביטוי לגישה תאולוגית-היסטוריוסופית מאוחרת, ולא עדות אותנטית למחשבה על המלוכה בתקופת כינונה ובישראל בכלל.² ההרצאה השנייה, על 'קהיליה ללא ראשות', מאת יוליוס ולהאוזן, בשנת 1900 בגטינגן, מביאה את הטענה

Dikesh Chakrabarty, "Subaltern Studies and Postcolonial Historiography," *Nepantla: Views from the South* 1

1 (2000), 9–32; Gyan Prakash, "Subaltern Studies as Postcolonial Criticism," *American Historical Review*

99 (1994), 1475–90

Karl Budde, *Die Schätzung des Königtums im Alten Testament; Kaisergeburtstagsrede*, Marburg 1903 2

שבהיעדר מנהיגות מלכותית החברה הבדואית הקדומה לא יכלה למלא כל תפקיד היסטורי.³ למה מכוון המונח 'תפקיד היסטורי' מתברר די הצורך מכותרתו של אחד מספריו אודות תולדות ערב וראשית האסלאם: הממלכה הערבית ונפילתה (*Das Arabische Reich und sein Sturz*) אשר דן בעלייתה של ממלכת בית אומייה ונפילתה במאה השביעית והשמינית לספירה (661-750). בעיני חוקרים דגולים אלה התשתית החברתית ההכרחית לטובת האדם אינה אלא הממלכה (das Reich, the Empire).⁴

תפיסה זו הכתיבה במידה רבה, ואף מכרעת, את קווי הדיון בתולדות ישראל הקדומה ובמקרא, לא רק בגרמניה הווילהלמינית, אלא אף באנגליה הוויקטוריאנית, ובצרפת שלאחר נפוליאון.⁵ על פי גישה זו מהלל היסטוריון כגון רודולף קיטל את הישגיו של דוד אשר כבש לעצמו שלטון בלתי מעורער ממפרץ אילת ועד הלבנון, ואם כוללים גם את השטחים החייבים במנחה לדוד, גם מעבר לדמשק לכיוון נהר הפרת. כך בהיסטוריה שמרנית יחסית מראשית המאה;⁶ אבל גם היסטוריה הרבה יותר ביקורתית, מאת מרטין נות (1950, מהדורה שנייה משנת 1954, נדפס מחדש בשנת 1966) מכילה פרק על 'הממלכה רבתי של דוד',⁷ שזכה להישג מכריע בהכניעו את הפלשתים, ואף שלט בחלק גדול של סוריה וארץ ישראל, ושהשפעתו ניכרת עד לאמצע

Julius Wellhausen, *Ein Gemeinwesen ohne Obrigkeit: Rede zur Feier des Geburtstages seiner Majestät des* 3

Kaisers und Königs am 27. Januar 1900 im Namen der Georg-Augustus-Universität, Göttingen 1900

4 ואם תבקשו ראייה אחרת להעדפה זו, הרי האנתולוגיה המפורסמת של נורטון לספרות האנגלית מציגה בכרך

הראשון, העוסק בימי הביניים ובתקופה המודרנית החדשה, את המפה של אנגליה. בכרך המציג את הספרות של המאה התשע-עשרה והעשרים מוצגת המפה של האימפריה הבריטית על כל מושבותיה.

5 וכן ניתן להזכיר את הולנד שראתה בעצמה אימפריה בשל השליטה במושבה גדולה ועשירה איי הודו (כיום אינדונזיה).

6 Rudolph Kittel, *Geschichte des Volkes Israel* (2nd edn.; 3 vols.; Gotha: Perthes, 1909), 2:195 ; וכן כבר

במהדורה הראשונה: *A History of the Hebrews*, trans. E.W. Hogg and E.B. Speirs (2 vols.; London-Edinburgh:

Williams & Norgat, 1895-96), 2:162-64

7 Martin Noth, *Geschichte Israels* (2nd edn.; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1954), 165, 174, 178

סוריה לפחות. דוד היה אפוא מלך עוצמתי. ואותה גישה נקוטה בידי אלברכט אלט.⁸ גם דיון ביקורתי ומדעי עומד אפוא בסימן התפיסה האימפריאלית.

לדעת נות שמר שלמה על ממלכה רבתי זו, אם כי במצב סטטי זה ממלכתו כבר החלה לגלות סימנים של התפוררות, עם קום מלכותו של הדד על אדום (מל"א יא 14–22), וכן השתלטות רזון על דמשק שבה הקים ממלכה (פס' 23–25).⁹ נות מכיר אפוא בגורמים שפגעו בשלטונו של שלמה, אך מרשה לעצמו להניח שבשאר אזורי סוריה שמר שלמה על כוחו ושלטונו.

תיאורים דומים מאוד אנו מוצאים גם בהיסטוריוגרפיה המקראית שבישראל, למשל בחיבוריהם של מזר ומלמט או באטלס כרטא.¹⁰ לאחרונה, עם הופעתם של ההיסטוריונים המינימליסטיים, פוגשים אנו תפיסה שונה, אשר מדגישה שהארכאולוגיה המדעית של היום מציגה תמונה השונה לחלוטין מ'התמונה המקראית', שכן ממצאי החפירות אינם חופפים כלל את 'התמונה' כפי שהיא מוצגת בהיסטוריוגרפיה האימפריאלית.

זה הזמן להצביע על דבר הידוע לכל בר בי רב: אין תמונה מקראית אחת שאפשר להכתירה בתואר 'התמונה המקראית'. במקרא שולט ריבוי התמונות. בצד הכתובים המפארים את גדולת ממלכתם של דוד ושלמה מציגה הספרות המקראית שורה של נתונים המעוררים ספק בגדולה האימפריאלית, כפי שמודגש בצדק בהיסטוריה של ישראל ויהודה מאת מילר והייז לפני שלושים שנה.¹¹ היסטוריונית בעלת אוריינטציה סוציולוגית, כריסטה שפר-ליכטנברגר, הציגה את ממלכתו של דוד כ'ממלכה

Albrecht Alt, "Das Grossreich Davids," in his *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel* (3 vols.; 8

München: Beck, 1953–59), 2:66–75

יש לשים לב שהשתלטות רזון על דמשק וייסוד ממלכת ארם דמשק מיוחסים ליוזמה אלוהית (פס' 23). 9

וראו למשל את המפה אצל 'פני עולם המקרא', בעריכת בנימין מזר ואחרים (4 כרכים; רמת גן: החברה הבינלאומית 10

להוצאה לאור, תשי"ח–תשכ"א), כרך ב, עמ' 205; Abraham Malamat, *History of Biblical Israel: Major Problems* ;

and Minor Issues (Leiden: Brill, 2001), 189–90, 208–9

J. Maxwell Miller and John H. Hayes, *A History of Ancient Israel and Judah* (London: SCM, 1986), 179– 11

בראשיתה' (inchoative kingdom)¹², בניגוד לממלכה בעלת שליטה מרכזית וביורוקרטיה מגובשת. ואם להתבונן במקרא, על חולשה זו מעידים סיפורי המרידות של אבשלום ושבע בן בכרי כאלף עדים. זאת אומרת, ההיסטוריוגרפיה האימפריאלית יצרה תמונה חד-צדדית ביותר שאינה עולה בקנה אחד עם מכלול התיאורים במקרא ועם ההיסקים מתיאורים אלו. ובכן, כאשר ההיסטוריון בן ימינו מכריז על דחיית התמונה המקראית בשל ממצאי החפירות, הוא מדבר על התמונה שההיסטוריוגרפיה האימפריאלית יצרה, ולא על מלוא מגוון הכתובים המקראיים. להפך, כאשר אנו מדברים על ישראל ויהודה, או על הממלכה המאוחדת, בכל מקרה אנו מדברים על ממלכות קטנות, ואפילו זעירות. והרי פרט קטן אך מרכזי: על אף עושרו האגדי של שלמה (מל"א י 14–23), בתום בניין האקרופוליס המלכותי, כולל בית המקדש, נאלץ המלך לפרוע את החוב למלך צור, חירם, במתן עשרים עיר בגליל המערבי, באזור כבול, שמלך צור זלזל בהן:

חִירָם מֶלֶךְ צֹר נָשָׂא אֶת שְׁלֹמֹה בְּעַצֵּי אֲרָזִים וּבְעַצֵּי בְרוֹשִׁים וּבְזָהָב לְכָל חֶפְצוֹ.
אִזּוֹ יָתַן הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה לְחִירָם עָשָׂרִים עִיר בְּאֶרֶץ הַגִּלִּיל [...] וַיֹּאמֶר: "מָה הָעָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר נִתְּתָה לִי אַחִי?" וַיִּקְרָא לָהֶם אֲרָץ כְּבוֹל עַד הַיּוֹם הַזֶּה
(מל"א ט 11, 13)

ייתכן שהיכולת הכלכלית של ממלכת שלמה, עם כל מגבלותיה, הייתה רבת הדר בעיני דורות מאוחרים יותר. ואף ייתכן שתפיסה זו שירתה את התעמולה המלכותית של ממלכת יהודה. מה שיש לזכור הוא שבין ההיסטוריונים המקראיים היו גם כאלה שידעו לייצג מציאות צנועה הרבה יותר, אם לא לומר: מציאות דלה. בדורות עברו פיארו חוקרים שונים מספר פרשיות במקרא כעדות למלאכתו של 'אבי ההיסטוריה', אשר הקדים בהרבה את 'אבי ההיסטוריה' הקלאסי, הלא הוא הרודוטוס, שפעל קצת אחרי אמצע המאה החמישית לפנה"ס. אבל, הבה ניתן כבוד לאותם היסטוריונים עלומים שידעו לשמור זכר לחולשותיה של ממלכת דוד ושלמה.

Christa Schäfer-Lichtenberger, "Sociological and Biblical Views of the Early State," in *The Origins of the* 12

Ancient Israelite States, ed. V. Fritz and P.R. Davies (JSOTSup 228; Sheffield: Sheffield Academic Press,

1996), 78–105, here 95–105

דוגמה לתפיסה האימפריאלית היא הצגת גיבוש התורה בימי בית שני, הקשור מאז שפינוזה לשמו של עזרא,¹³ כאקט שלטוני בחסות ממלכת פרס.¹⁴ ואכן, לבד מהכתובים המקראיים יש לתת את הדעת להוראות בקשר לחג המצות שנשלחו בשנת 419 לפנה"ס מיהודה אל מושבה יהודית קטנה בַּיב (אלפנטינה) שבגבולה הדרומית של מצרים ('איגרת הפסח'), ואשר מזכירות מסר שנשלח מטעמו של המלך (דריווש השני) אל מושל מצרים, ארשמא.¹⁵ לחסות האימפריה נתנו עניין אל מסורת מצרית-דמוטית על חלקו של דריווש הראשון ברישום חוקי מצרים הנהוגים בארץ זו לפני הכיבוש הפרסי (525).¹⁶ ואולם הכתובים המקראיים שבידנו רומזים לעניין הרבה יותר צנוע: סמכות שהשלטונות העניקו לעזרא ולירשיו הרוחניים. הפרספקטיבה האימפריאלית גרמה להפרזה במעורבות חצרו של מלך פרס בניהול המחוז 'יהוד'.

הפרספקטיבה האימפריאלית נתנה ונותנת את אותותיה גם בצורה שבה רואים את ההגות הבאה לידי ביטוי בספרות המקראית לרבדיה השונים; או אולי עליו לדבר על 'הספרויות המקראיות'! והנה, מה שגורם לבעיה מרכזית הוא שרעיון דתי גדול, אמונת הייחוד, זכה למעמד מוביל בקבוצה האתנית הקטנה הזאת, המשוללת כל עוצמה מדינית. ודווקא בקבוצה האתנית הקטנה ומשוללת העוצמה נוצר רעיון

Peter Frei, "Persian Imperial Authorization: A Summary," in *Persia and Torah: The Theory of Imperial* 13

Authorization of the Pentateuch, ed. J.W. Watts (JSOTSup 228; Atlanta: SBL, 2001), 5–40; Konrad Schmid,

"The Persian Imperial Authorization as a Historical Problem and as a Biblical Construct: A Plea for

Distinctions in the Current Debate," in *The Pentateuch as Torah: New Models for Understanding its*

Promulgation and Acceptance, ed. G.N. Knoppers and B.M. Levinson (Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns,

2007), 23–38

האסמכתה של עזרא (עז' ז 26) אינה בהכרח היסטורית, אבל הטיפול בנישואי הנשים הנוכריות, אם הדבר אכן התבצע

בפועל, רומז לשררה מעבר לסמכות מוסרית.

A.E. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century* (2nd edn.; Oxford: Clarendon Press, : TAD A 4 10 15

.1923), 62–63, מסמך 21.

Donald B. Redford, "The So-Called 'Codification' of Egyptian Law under עיינו ביקרתי 16

Darius I," in *Theory of Imperial Authorization*, 135–59

ההיסטוריה האוניברסלית. הרי תפיסה זו באה לידי ביטוי בדבריו של עמוס: "הלוא כבני כשמים אתם לי בני ישׂראל, נאם ה', הלוא את ישׂראל העליתי מארץ מצרים ופלשתיים מפפתור וארם מקיר (עמי ט 7)¹⁷ – דברים הנאמרים מתוך מציאות שבה ממלכתו של ירבעם השני מצליחה להדוף את הארמים ואף לכבוש חלק ממלכת ארם דמשק.

תפיסה אוניברסלית באה שוב לידי ביטוי בדברי ישעיהו בן אמוץ, בעומדו מול עוצמתה של ממלכת אשור, וחוזר חלילה בדברי הנביא עלום השם בשלהי גלות בבל, המכונה בפנינו ישעיהו השני מכיוון שדבריו נשמרים בחלקו השני של ספר ישעיה, החל מפרק מ. בדבריו של נביא זה רואים לא פעם את ההד של פיאור גדולתו ושלטונו של האל השליט בבבל, מרדוך, והחסות שהוא פורש על מלך בבל בחירו. והרי גישה זו תואמת בדיוק רב את הציון לבחירת כורש מלך פרס ומי שכבש את בבל בשנת 539: "כֹּה אָמַר ה' לְמַשִּׁיחוֹ, לְכוּרֶשׁ אֲשֶׁר הִחַזְקָתִי בְיָמֵינוּ" (יש' מה 1).

ומכאן הדרך קצרה להיסק שההיגד הנבואי תלוי במהותו בסגנון החצר של ממלכת בבל. ויתרה מזאת, הטענה שהאוניברסליזם של ישעיהו ניזון באופן מהותי מתפיסת מרדוך כשליט כל העולם. בגישה זו אמונת הייחוד ה'טהורה' נוצרה בגלות בבל או בראשית התקופה הפרסית. ואולם, ההיגד "אֲנֹכִי אֲנֹכִי ה' וְאֵין מִבְּלַעֲדִי מוֹשִׁיעַ" (יש' מג 11) ממשיך את אמירתו של הושע "וְאֲנֹכִי ה' אֱלֹהֶיךָ מֵאַרְץ מִצְרַיִם, וְאֱלֹהִים זִוְלָתִי לֹא תִדְעַ, וּמוֹשִׁיעַ אֵין בְּלָתִי (הו' יג 4). היגדים אלה, והדומים להם בחלקו השני של ספר ישעיה, אינם מכוונים לאונטולוגיה אלא למקור הישועה.

היבט אחר, אך מכריע לא פחות, של אמונת הייחוד, מוצג בדברי ישעיהו בן אמוץ, אשר מתאר את ממלכת אשור ככלי לשם הבאת הפורענות: "הוֹי אֲשׁוּר שֶׁבֶט אָפִי וּמִטָּה הוּא בְיָדָם זַעֲמִי, בְּגוֹי חֲנָף אֲשֶׁלְחָנוּ וְעַל עַם עֵבְרָתִי אֲצַנְנוּ" (יש' י 5–6). זה הצד השני של אותה השקפה היסטורית-דתית אשר מציגה את כורש כבחירו של אלוהי ישראל. הרי בראייה זו נועד מלך אשור להביא את הפורענות כשם שכורש נבחר להוציא לפועל את

17 אם השם "קיר" אכן מכוון לנוף בצפון צפונה של מסופוטמיה, כפי המסתבר על פי תעודות ממלכת מארי (לדברי רן צדוק),

הרי שדברי עמוס מעוגנים במציאות היסטורית שעדיין מכירה במוצא הארמים בצפון מסופוטמיה. אינני בטוח אם תפיסה

זו עולה בקנה אחד עם ההצעה לייחס גם פסוק זה לעריכה המאוחרת של ספר עמוס.

הישועה האלוהית. הווה אומר: שורשיה של התאולוגיה של 'ישעיהו השני' טמונים עמוק במחשבה הנבואית כפי שהיא משתקפת בדברי הושע ועמוס.

מחשבה גדולה בקרב קבוצה אתנית קטנה, ואף מזערית; מחשבה שהיא גם מנוגדת לדעת הממלכה, ולזרמים מרכזיים בתוך השלטונות של אותה אומה, כפי שעולה בבירור מדברי עמוס המייצגים את האופוזיציה למלכות. גם בדברי ישעיהו בן אמוץ ניכר סוג של התנגדות, אבל היא חריפה יותר. כבר הראו איך הנביא מנצל את המליצות הנוהגות בתעמולה המלכותית של האימפריה האשורית כדי לנגח את יומרות האימפריה במילותיה שלה. הנביא מנצל את הדברים כדי להעמיד תמונה נגדית. ביקורת 'מהתחתית' אמרתי: דברי ישעיהו על ממלכת אשור מייצגים את התנגדותו של האנדרדוג (underdog) שמתרגם את דברי האימפריה לשפה המנוגדת לה. ובאותה מידה מתרגם הנביא של סוף גלות בבל את התפיסה האימפריאלית לרעיון של ישועה, הנובעת מנפילת האימפריה: "נָפַל בָּל, קָרַס נְבוּז" (יש' מו 1).

לא מתוך תלות בהגות האשורית והבבלית הובעו היגדים אלה, אלא מתוך התנגדות להן, ובהמשך לרעיונות דומים של המאה השמינית. אכן, הגות גדולה בקבוצה אתנית זעירה; לא מטעם השלטונות, ולא בהשפעת סופרי האימפריה וכוהניה, אלא מתוך מסורת של מיעוט.

אם קרלו גינזבורג יכול לגלות את נבכי מחשבתו של טוחן איטלקי מהמאה השש-עשרה,¹⁸ ורוואי לדוריא את מחשבת הקאתארים מהכפר מונֶטִיו,¹⁹ חובה עלינו לראות את גדולתם של אנשי ישראל ויהודה, ולנצל את הכלים שחקר המזרח הקדום והארכאולוגיה מעניקים לנו, כדי להבחין בעמדתם מול האימפריה ומול הסגידה לגדולה של מעצמה.

Carlo Ginzburg, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*, trans. J. and A. 18

Tedeschi; Baltimore: John Hopkins Press, 1992)

Emmanuel le Roy Ladurie, *Montaillou: Cathars and Catholics in a French village, 1294-1324*, trans. B. 19

Bray; Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books, 1980)